

Становлення міських поселень: урбаністичний аспект

Розглянуто еволюцію розвитку міст та проаналізовано характерні особливості сучасної урбанизації. Досліджено фактори формування та розвитку міст, принципи їх функціонування.

Ключові слова: урбанизація, місто, розвиток, поселення, територія.

Рассмотрена эволюция развития городов и проанализированы характерные особенности современной урбанизации. Исследованы факторы формирования и развития городов, принципы их функционирования.

Ключевые слова: урбанизация, город, развитие, поселение, территория.

The evolution of urban development was examined, and analyzed the characteristic features of modern urbanization. The factors of formation and development of cities, the principles of their operation were investigated.

Постановка проблеми. Історія міст нараховує багато тисячоліть. Вони утворилися в результаті відділення ремесла від землеробства. Із самого початку свого виникнення вони стали своєрідними чинниками суспільного прогресу. Міста давнини були однією із найважливіших передумов і в той же час формою виникнення держави. У середньовічну епоху панування міста над селом набуває не лише політичного, а й економічного характеру. Процес формування та розвиток поселень та міст пов'язаний з історією розвитку суспільства та суспільних відносин. Якщо зародження цивілізації проходило під безпосереднім впливом природних умов, то з появою міста особливо важливим для розвитку суспільного виробництва стало економічне відношення між містом і селом. Урбанизацією називається зростання міст, підвищення питомої ваги міського населення і розвиток усі більш складних мереж та систем міст. Тобто можна сказати, що урбанизація являє собою історичний процес підвищення ролі міст у житті суспільства, поступового перетворення його в переважно міське за характером праці, способом життя і культури населення, особливостями розміщення виробництва [18]. Нині урбанизація – це одна з найважливіших складових частин соціально-економічного розвитку країни.

Суттєві ускладнення в устрої високоурбанизованих територій, агломерацій та мегаполісів, диференціація їх структурно-функціонального змісту стають все більш актуальними для вивчення та вимагають якісно нових підходів до розуміння їх місця у загальноцивілізаційних процесах, принципів організації життєдіяльності як складноструктурзованих соціально-економічних систем, розроблення ефективних схем управління.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Найбільшого поширення тематика розвитку міських територій отримала у 80-ті роки ХХ сторіччя у зв'язку зі спробами осмислення науковцями проблем урбанизації (В. Бутягін [5], П. Дубровін [9], Ю. Пивоваров [10], Д. Форрестер [14] та ін.), детального вивчення механізмів регулювання міського розвитку (М. Борщевський [4], Б. Гірт [7] та ін.), за останні роки більше уваги приділяється системним характеристикам великих міст (В. Бабаєв [2], В. Боголюбов [3], Т. Кернс, Т. Сааті [12]), В. Ресін, Ю. Попков [11]), зміні поглядів на систему управління, механізми втілення стратегічного управління (Є. Ведунг [6], Б.М. Грінчель [8], Ю.П. Шаров [14] та ін.). Усе це свідчить про нагальну необхідність опрацювання теоретичних зasad, місця та ролі, практичних рекомендацій щодо подальшого розвитку високоурбанизованих територій, вдосконалення системи управління ними в цілому та управління містами зокрема.

Мета статті – розгляд тенденцій у розвитку міських поселень, характерних особливостей сучасної урбанизації.

Виклад основного матеріалу. Історія свідчить про те, що на перших етапах формування міст вони забудовувались хаотично, але в процесі свого розвитку, раціоналізації функцій міст планувальна та об'ємно-просторова структура міста впорядковувалася, отримуючи риси сучасної системи. Формувалися окремі функціональні зони: торгівельна зона, центральна частина міста, райони житлової забудови тощо. Навколо багатьох великих міст здавна будувалися комплекси захисту від ворогів: високі кам'яні стіни, глибокі та широкі рови, підйомні мости з великими міськими воротами. Проте вже в ці часи великих міст формувалися як великих відкриті системи.

Науково-технічна революція справила суттєвий вплив на подальший розвиток міст. Якщо раніше розміщення міст обумовлювалося, зокрема, наближенням до джерел природної енергії, то використання надбань технічного прогресу при фахівському виробництві збільшило ступінь свободи в розміщенні і розвитку міст. Виробництво почало розміщуватися в тих місцях, де було економічно вигідно виготовляти та реалізовувати товар. Масове виробництво забезпечувало потреби масового покупця, а ефективність організації виробництва оцінювалася насамперед економічними показниками (доходами на вкладений капітал). Технічні та економічні фактори промислової революції обумовили перехід від ремісного виробництва до великого мануфактурного. Зростання потреб підприємств вимагало все більших трудових ресурсів, основним джерелом яких були сільські жителі. Промисловість стає найважливішим містоутворюючим фактором.

Промислова революція обумовила розвиток внутрішньої міської інфраструктури: розвиток промислових зон призвів

до концентрації масового житлового будівництва поблизу фабрик та заводів. У зв'язку з цим виникла необхідність розвитку житлово-комунального господарства, підприємств торгівлі, соціально-побутового та іншого обслуговування населення, міської транспортної мережі тощо.

Концентрація населення в містах, збільшення їхньої ролі в житті суспільства відбувалися впродовж всієї історії. Але тільки з початку XIX сторіччя спостерігається значне посилення цього процесу. З 1800 по 1900 рік при загальному зростанні населення Землі в 1,7 раза міське населення збільшилося в 4,4 раза, у ХХ сторіччі – відповідно в 3,7 і 13,3 раза. Особливо різкий перелом у динаміці міського населення світу, а в більш широкому плані – у розвитку самого процесу урбанізації, настав у другій половині ХХ сторіччя. Він дістав назву «міської революції». Приріст чисельності городян у світі за 1950–2000 роки збільшився в чотири рази і зберігає тенденцію до подальшого значного підвищення. У першій половині ХХI сторіччя чисельність городян згідно з прогнозами демографів ООН зросте до 9,1 млрд. чол., або на 73% [10].

Загальними рисами сучасної урбанізації є швидкі темпи зростання міського населення, особливо в менш розвинених країнах, збільшення населення і господарства в основному у великих містах та «розповзання» міст, розширення їх територій.

Це пояснюється, перш за все, характером виробництва, ускладненням його зв'язків з наукою, освітою. Крім того, великі міста повніше задовольняють духовні запити людей, краще забезпечують велику кількість і різноманітність товарів та послуг, доступ до інформації. На початку ХХ сторіччя у світі налічувалося 360 великих міст, в яких проживало лише 5% всього населення. В кінці 80-х років таких міст було вже 2,5 тис., а частка їх у світовому населенні перевищила третину. На початку ХХI сторіччя кількість великих міст досягла 4 тисяч.

Характерним для сучасної урбанізації став перехід від компактного міста до міської агломерації – територіальних угруповань міських і сільських поселень. Енциклопедичний словник дає таке визначення цього поняття: «Міська агломерація – компактне просторове уgrupовання поселень (головним чином міських), з'єднаних в одне ціле інтенсивними виробничими, трудовими, культурно-побутовими і рекреаційними зв'язками». Виділяються: моноцентрично міські агломерації з одним містом-центром, яке підпорядковує своїй дії всю решту поселень, розташованих у його приміській зоні (чи в так званій зовнішній, периферійній зоні міської агломерації: передмістя, міста-супутники тощо), і набагато перевершує їх за своїми розмірами і економічним потенціалом; поліцентричні міські агломерації з декількома взаємозв'язаними містами-центрами [13]. Ядрами найбільших міських агломерацій часто стають столиці, найважливіші промислові і портові центри. Найбільша міська агломерація склалася в Мексіко, Токіо, Сан-Паулі і Нью-Йорку: в них проживають 16–20 млн. осіб.

З надвеликою міською агломерацією пов'язане формування мегаполісів. Мегаполіси (з грецької *megas* – великий, *polis* – місто) – гігантське скupчення агломерацій і міст, що злилися один з одним. Так, відомий географ Жан Готман назвав полосовидні скupчення 40 сусідніх агломерацій уздовж транспортних магістралей у північній частині Атлантичного узбережжя США (назва пішла від Мегалополіса в Стародавній Греції – центру союзу аркадських міст, який виник близько 370 р. до н.е. в результаті злиття більш ніж 35 поселень). Сучасний мегаполіс складається з агломерацій, які переходят одна в одну, Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії, Балтімора, Вашингтона (звідси його більш пізній назва Босваш) і деяких інших загальною площею 170 тис. кв. км. Населення цієї «головної вулиці» країни налічує близько 50 млн. чол. Найбільший на Землі за чисельністю населення мегаполіс Токайдо (блізько 70 млн. чол.) склався на Тихоокеанському узбережжі Японії (Токіо/Зосака). В ньому зосереджено майже 60% населення цієї країни і 2/3 її промислового виробництва. У Західній Європі віддаються своїми розмірами англійський мегаполіс (об'єднане агломерацію Лондона, Бірмінгема, Манчестера, Ліверпуля та ін.) і рейнський (кільцева агломерація Рандстад у Нідерландах, Рейн-Рур і Рейн-Майн у ФРН та ін.). Кожен з них включає до 30 агломерацій загальною площею близько 50 тис. кв. км і з населенням по 30–35 млн. чол. Все виразніше намічається формування міждержавного мегаполіса в Північно-Західній Європі. Він охоплює суміжні урbanізовані райони п'яти країн: Південно-Східну Англію, Рандстад, Рейн-Рур, бельгійсько-французький (район Антверпен – Брюссель – Ділль) і паризький. Мегаполіси на базі швидкозростаючих агломерацій формуються і в інших країнах, що розвиваються [10].

Слід зазначити, що починаючи з 60-х років ХХ ст. в Канаді, Австралії, Новій Зеландії (а в США ще раніше) почалося скорочення чисельності населення міст і частки міського населення. Проте було б неправильно трактувати це як поворот процесу урbanізації назад: урbanізація вступила в нову фазу, яка дістала назvu субурbanізації. Субурbanізація – це розвиток передміст. Спочатку вона виявляється у виникненні навколо великих міст передміст. У результаті формуються міські агломерації – взаємозв'язані групи поселень, з'єднані різними видами зв'язків у динамічні системи. Потім починається більш швидкий розвиток передміст (перш за все, демографічний) порівняно з центральним містом.

Нарешті, передмістя починають розвиватися за рахунок центрального міста: йде інтенсивне переселення у приміську зону жителів з центрального міста, перенесення туди промислових та інших функцій. Чисельність населення в центральних районах поступово скорочується. Серед причин, що «виштовхують» населення з центральних міст і, відповідно, сприяють переселенню жителів у передмістя, вказують високу вартість хорошої нерухомості у місті, перенаселеність і моральний знос житла в центральних містах, гострі економічні проблеми, високі місцеві податки, загострення соціальних проблем, непrestижність житла тощо.

РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Наприклад, у США і Великобританії велике значення надають такі причини, як прагнення людей жити у власному будинку. В міському житловому фонду США односімейні будинки становлять 2/3, причому в передмістях – 3/4. Частка односімейних будинків постійно збільшується. Нові проміські поселення відрізняються до того ж великою соціальною однорідністю, яка підтримується системою спеціальних заходів. Це і продаж землі тільки великими ділянками, завищена вартість будинків для небажаних поселенців тощо. У результаті у такому поселенні не можуть поселитися люди з рівнем доходів нижче визначеного.

Необхідна умова субурбанізації – розвиток транспорту для забезпечення перевезень між місцем проживання і місцем роботи, оскільки ті, хто переселяється, продовжують працювати в центральному місті. Саме тому перші ознаки субурбанізації виникли в розвинених країнах після розвитку в них приміського залізничного і трамвайного сполучення. Але інтенсивна субурбанізація почалася з масовою автомобілізацією населення, тому що тільки особистий автомобіль забезпечує високий ступінь свободи відносно розміщення місця проживання і місця роботи. Відповідно до вищесказаного спочатку з центрального міста в передмістя переселяються найбільш забезпечені верстви населення, еліта суспільства. У міру підвищення добробуту до переселення зачучається все більш широкі верстви населення. Інтенсивна субурбанізація починається з переселенням численних представників середнього класу.

За субурбанізацією населення слідує субурбанізація промисловості й інших сфер зайнятості. Починається вона з винесення за межі центральних міст великих промислових підприємств, що вимагають великих площ і небезпечні в екологічному відношенні (хімічні, нафтопереробні, металургійні тощо). Серед причин субурбанізації промисловості – зростання попиту підприємств на великі земельні ділянки, їх переорієнтацію на автомобільний транспорт замість залізничного і внутрішнього водного, більш низьку вартість землі в передмістях, міграцію кваліфікованих працівників у проміську зону та ін. Субурбанізація торгівлі і послуг безпосередньо пов'язана з субурбанізацією населення, субурбанізація управлінських функцій – з кризовим станом центральних міст, переселенням службовців в передмістя, високим ступенем розвитку інфраструктури у передмістях. Проте субурбанізація робочих місць все ж менша, ніж субурбанізація населення. Значна частина жителів передмістя продовжує працювати в центральних містах. Природно, що субурбанізація, одна з причин якої криза центральних міст у широкому значенні, ще більше посилює цю кризу. Центральні міста позбавляються значної частини податкової бази, в них скорочується кількість робочих місць і відповідно зростає безробіття, збільшується концентрація маргінальних верств населення з низькими доходами тощо. Тому зараз державні програми низки розвинених країн спрямовані в основному на відродження міських центрів, тоді як у перші після-

воєнні роки вони були спрямовані на деконцентрацію населення з великих міст. Подальший розвиток процесу субурбанізації вилився в інтенсифікацію переселення жителів не тільки в приміську зону міських агломерацій, а й на зовнішні агломераційні території. США вже стали «країною передмістя». Там живе близько 60% населення агломерацій.

Ці тенденції вже певною мірою характерні для України. Процес концентрації населення у містах неминучий і по суті позитивний. Але структура досконалого міста, його індустріальний, «містоутворюючий» чинник суперечать історичному призначенню міста і його ролі у підвищенні життєвого рівня людей. Сучасні великі міста, особливо мегаполіси, що розширилися стихійно, включають житлові об'єкти, численні наукові і громадські установи, промислові підприємства і об'єкти транспорту, ростуть, поширяються, зливаються між собою, витісняючи і знищуючи навколоїшнє природне середовище. Сучасні промислові міста стають масою бетону, асфальту, отруйних викидів, при цьому страждають повітряний і водний басейни, зелені масиви, що призводить до дискомфорту в усіх відношеннях.

У змістовному плані урбанізація розуміється як цілісний процес, змістом якого є зміна культурного значення і соціальних функцій міської концентрації населення, засобів виробництва, капіталу, потреб [9].

У рамках найрозвиненішого в урбаністиці екологічного підходу під урбанізацією розуміють «концентроване поєднання форм, способів, принципів організації людиною навколоїшнього середовища, ареалів навколоїшньої території, здатності освоювати неосвоєний простір, організовувати його відповідно до об'єктивних закономірностей середовища» [1].

Таким чином, для сучасної урбанізації характерні такі особливості:

- концентрація, інтенсифікація, диференціація і різноманітність міських видів діяльності в містах і агломераціях;
- розповсюдження зовні центрів і урбанізованих ареалів міського способу життя, створення великих високоурбанізованих територій;
- розвиток великих міських агломерацій;
- ускладнення форм і систем урбанізованого розселення: переход від точкових агломерацій до лінійних, вузлових, сумгових;
- децентралізація центрів агломерацій з одночасним збільшенням густини кожного центру;
- збільшення радіусів розселення в межах агломерації і урbanізованих районів, пов'язаних із місцями прикладання праці, зонами відпочинку тощо;
- розвиток субурбанізації [10].

Ставлення до процесів урбанізації змінюється з переходом від індустріального до постіндустріального типу суспільного розвитку. Сьогодні ступінь урбанізованості вимірюється не стільки часткою міського населення в країні, скільки поширеністю моделі міського способу життя, що історично склався.

Слід визнати, що в містах формується новий тип соціально-економічного устрою, побудований на використанні високих технологій, високоінтелектуальної і висококваліфікованої робочої сили. Якщо раніше в містах для розвитку промисловості необхідні були робітники, то тепер – фахівці високої кваліфікації. Якщо раніше мова йшла про розвиток підприємств, тепер – про зачленення інвесторів, підприємців, менеджерів, учених, викладачів, артистів, лікарів, тобто тих, хто становить «людський капітал» та інвестиції.

Найважливішою умовою збалансованого міського розвитку, як показує досвід європейських і американських міст, є наявність згоди між різними міськими співтовариствами і системою управління з пріоритетних напрямів розвитку. Досягнення цієї згоди вимагає вирішення пріоритетних завдань, спрямованих на розвиток і підтримку системи місцевого самоврядування, зміни системи територіального та внутрішньоміського управління з тим, щоб органи управління були максимально наближені до населення, були йому підзвітні і підконтрольні, забезпечення прозорості діяльності органів місцевого самоврядування, створення системи зворотного зв'язку між органами управління і територіальною громадою.

Висновки

Таким чином, розгляд еволюційного розвитку міських поселень свідчить про розвиток складних мереж та систем міст, створення мегаполісів і агломерацій. Урбанізація вступила в нову фазу, яка дісталася назву субурбанизації. Характерними особливостями її є: концентрація, інтенсифікація, диференціація і різноманітність міських видів діяльності у містах і агломераціях, розповсюдження зовні центрів і урбанізованих ареалів міського способу життя, створення великих високоурбанизованих територій, ускладнення форм і систем урбанізованого розселення і відповідно ускладнення управління ними. Саме в цьому напрямі мають здійснюватися подальші дослідження. Адже механізми державного управління високоурбанизованими територіями є недостатньо розробленими, існує суперечність між управлінням функціонуванням і управлінням розвитком (тобто між сучасністю та майбутнім, яка здатна або стимулювати розвиток територій, або суттєво його гальмувати) вимагає впровадження інвестиційно-інноваційної моделі управління ними, раціонального узгодження цілей та визначення якісних і кількісних критеріїв функціонування й розвитку високоурба-

нізованих територій, пошуку новітніх соціальних технологій та створення умов для їх ефективного впровадження.

Ускладнення соціально-економічної структури внутрішніх і зовнішніх зв'язків міст, за умов зростаючого значення останніх у процесі модернізації господарського комплексу України, висуває на передній план необхідність, з одного боку, формування якісно нових методів і технологічних підходів в управлінні їх функціонуванням і розвитком, а з іншого – раціонального застосування існуючих методів, що позитивно зарекомендували себе в управлінській практиці.

Література

1. Ахисер А.С. Социальное пространство и человеческий фактор в свете теории урбанизации // Проблемные ситуации в развитии города. – М., 1988.
2. Бабаев В.М. Управление муским государством: теоретичні та прикладні аспекти: Монографія. – Х.: Вид-во ХРІДУ НАДУ Магістр, 2004. – 204 с.
3. Боголюбов В.С. Актуальные проблемы крупных городов. – СПб.: СПБГИЭА, 1997. – 194 с.
4. Борщевский М.В., Успенский С.В., Шкарата О.И. Город: методологические проблемы комплексного социального и экономического планирования. – М., 1975. – 124 с.
5. Бутягин В.Н. Планировка и благоустройство городов. – М., 1974. – 134 с.
6. Ведунг Е. Оцінювання державної політики і програм / Пер. з англ. В. Шульги. – К., 2003. – 350 с.
7. Гирт Бухарт. Методологическая эволюция: Эффективность государственного управления. – М., 1989. – 596 с.
8. Гринчель Б.М., Костылева Н.Е. Методология и практика городского стратегического планирования. – СПб.: ИРЭ РАН, 2000. – 88 с.
9. Долгий В.М., Левада Ю.А., Левинсон А.Г. Урбанизация как социокультурный процесс // Статьи по социологии. – М., 1993.
10. Пивоваров Ю.Л. Основы геоурбанистики. – М.: Владос, 1999. – 232 с.
11. Ресин В.И., Попков Ю.С. Развитие больших городов в условиях переходной экономики (системный подход). – М.: Эдиториал, 2000. – 328 с.
12. Саати Т., Кернс К. Аналитическое планирование: Организация систем: Пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1991. – 224 с.
13. Форрестер Дж. Динамика развития городов. – М.: Прогресс, 1974. – 270 с.
14. Шаров Ю.П. Стратегичне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 302 с.